

BLANDT DE BLINDE ER DEN ENØJEDE KONGE
 – eller
 HVORFOR ENGAGERE SIG – DET GÅR JO GODT

Jens Berthelsen

Psykologien har gennem det sidste århundrede udviklet sig til en selvstændig videnskabelig disciplin. Ved at koncentrere sig om det enkelte individ har den medvirket til at bibringe samfundet en større menneskelighed, men er upåagtet kommet til at isolere mennesket fra samfundet.

I den aktuelle overgang fra en samfundsform til en anden kan psykologien få en vigtig funktion som vogter af demokrati og menneskerettigheder. Det indebærer, at psykologien må revideres med henblik på anvendelse i fremtidens samfundsformer. Først og fremmest må psykologien sættes i relation til overordnede samfundsfunktions. Ved at bruge kulturbegrebet som bindeled kan menneskets personlighed ses i samspil med samfundsforandringer. Men hvordan?

Når man søger at udvikle nye forståelser, er det vigtigt at bestræbe sig for at frigøre sig fra sine forankringer. Det kan ske ved at forholde sig spørgende og søgende frem for konstaterende og dokumenterende. Artiklen er sådant et forsøg på at søge anderledes steder for at samle brikker til et nyt mønster. Artiklen tager udgangspunkt i, at kulturskift historisk set har været længe på vej, men at forskningen har vanskeligt ved at opfange forandringerne og opstille scenarier, der bygger på nye fremtidsrettede paradigmer. Folkekarakteren har også ændret sig gennem tiderne og synes nu at have sluppet dybe kulturtræk som nøjsomhed og 'sund skepsis'.

Positivismen og konstruktivismen er utilstrækkelige til at forudsæ de forandringer, der synes at være aktive i den nye generation, som trænger til støtte til at kunne forholde sig til det postmoderne samfunds styringsmekanismer. Den politiske magt, den økonomiske magt og definitionsmagten er mere uigennemskuelig og populistisk. Det er lettere at blive blind, træffe ensidige valg eller undgå at involvere sig, og det gør det lettere for den enøjede at tage magten – næsten uden man opdager det!

Forskningen har vanskeligt ved at opfange forandringerne og opstille scenarier, der bygger på nye fremtidsrettede paradigmer. Der er behov for en overordnet udviklingsteori, der overskrider faggrænser. 'Dilemmaudvikling'

kunne være en sådan psykologisk teori, der omhandler menneskelige reaktioner på både individ og samfundsplan.

Muligheden for at kunne tvivle og kunne vælge er centralt i ethvert demokrati. En teori om at være og forholde sig til samfundsmæssige dilemmaer kunne være et af de bidrag, psykologien kunne give til forståelse af de mekanismer, vi som borgere er fanget i og skal forholde os til for at træffe demokratiske valg.

1. Samfundsforandring og kulturskift

Psykologi og kulturskift

Psykologiske teorier om menneskets livslange opbygning af grundholdninger og måder at forholde sig på til egen kultur synes i de senere år at komme til kort. Mennesker, man troede havde en dyb integreret demokratisk personlighed, synes ikke at tage notits af forhold, som langt overskrider tolerancen for det danske samfundssind. Handlinger, som for få år siden blev betragtet som psykopatiske og racistiske, accepteres i den brede offentlighed. Hvordan kan det være, at 'den gode opdragelse' på ganske kort tid sættes ud af kraft tilsyneladende uden moralske tømmermænd?

En af forklaringerne kan ligge i, at vi er startet på et kulturskift mod det globale kommunikationssamfund. Det betyder, at vi må aflære væsentlige værdier, som vi er socialiserede til, og som har været meningsfulde for vores samfundsforståelse og nationalfølelse. Dermed opløses også bindingerne for den enkeltes sociale ansvarlighed.

Derfor må mange humanistisk baserede psykologiske forståelser sættes i relation til fremtidsmenneskets samfundsmæssige situation og teorier reformuleres. Det kan et historisk perspektiv måske bidrage til.

Den historiske forståelse af kulturskift

Når man står midt i en forandringsproces, opleves den ofte som en unik begivenhed. Forandringen giver mulighed for ny indsigt i den situation, man personlig har stået i, men det kan være vanskeligt at få distance til at fatte mere grundlæggende ændringer, som er på vej.

Hvis man søger tilbage i historien, kan man opdage, at forandringer i den grundlæggende kultur er sket gennem århundredlange bølger, hvor samfundets normsætninger er skiftevis løsnede og strammede. Normerne er løsnede, når den gamle kultur ikke længere er hensigtsmæssig for samfundsudviklingen, og strammede, når nye kulturformer slår igennem¹.

Det 19. århundredes *industrialisering* var en stramningstid, hvor staten og kapitalen regulerede den enkelte borger i stadig større grad. Det 20'ende år-

---

1 Historikeren Henrik Jensen (1998 og 2006) har fremsat denne teori ved historisk tilbageblik.

hundrede var præget af opløsning af normer, som fik sit markante gennembrud i 1968. Disse tendenser afspejler sig i den tidstypiske kunst. Det 19. århundredes kunstneriske udfoldelse i billedkunst, musik og litteratur var præget af spændingsløsnende harmoni. Det gælder også ekspressionismen, hvor oplevelsen rykkedes fra det ydre til det indre måske som et forvarsel for den individualisering, der var på vej. Hele det 20. århundredes kunst var massivt præget af dekonstruktion, hvor rammer sprængtes og absurde sammenhænge og meningsløshed dominerede². Der må ryddes op, før der kan bygges nyt: Ingen konstruktion uden destruktion.

Den vestlige verdens ungdomsoprør kan nærmest betegnes som en oprydningsproces, som var påbegyndt lang tid forinden. Opløsningen af personlige værdier og sociale normer befriede hele den vestlige verdens mennesker. Den kulminerede med en kollektiv lykkefølelse i 1990'erne, hvor koldkrigsangsten forsvandt med sovjetunionens kollaps, samtidig med at nykapitalismens masseproduktion og befolkningens økonomiske muligheder for materielt forbrug øgedes mærkbart.

I historisk perspektiv er det tankevækkende, at skift i normkultur ofte indledes med en sorgløs periode (fx 'belle epoke' i begyndelsen af forrige århundrede).

Optimismens årti afsluttedes med 11. september 2001, der hurtigt blev fulgt op med andre mediebegivenheder, som trak det lyserøde slør væk fra øjnene (Irakkrigen, terror mod civile, muhammedtegninger etc.).

Ofte er normstramningerne indledt med en krise, fx den sorte pest i middelalderen (11. september i vore dage?). I det historiske perspektiv, som her er fremdraget, skulle vi således nærme os en normstrammende periode, hvor den enkelte borger får indskrænket frihed, og magtbesidderne (staten, kapitalen m.fl.) får større råderum til at fastsætte regler for samfundet.³

Et afgørende spørgsmål er, om demokrati og velfærdsstat med respekt for den enkelte borger vil kunne overleve i en globaliseret verden, hvor magten i højere grad kan koncentreres, og den enkelte har sværere ved at gennemskue de strukturer, som magten udøves igennem.

Videnskabens bidrag til samfundsforståelse under kulturskift

Forundringen over den mærkbare forandringsproces, med især påvirkninger fra globalisering, massekommunikation og informationsteknologi, er

2 Et tydeligt udtryk herfor var Louisiana-udstillingen (2001) Kunst i det tyvende århundrede.

3 En anden forklaring giver samfundsforskeren Amitai Etzioni (2004) i sin bog 'From empire to Community', idet normstramningerne er udtryk for industrisamfundets sidste krampetrækninger. Nationalstaten og det amerikanske imperium er ved at blive opløst af globaliseringen (international økonomi, ukontrolleret kommunikation, globale kontakter på individplan, interesser på kryds og tværs etc.) og statsmagten (fx Bush, Fog) søger at vende tilbage til fortidig autoritær styringsform gennem national-liberalistisk ideologi.

igangværende for kreativitet og udforskning af nye kulturmønstre. Vanskeligheden ved at udvikle generelle teorier til forklaring af igangværende forandringsprocesser og opstilling af langsigtede scenarier synes imidlertid hæmmet af, at forskningen bygger på paradigmer og metoder, som er udviklet med henblik på forståelse og effektivisering af den tidligere kultur, industrisamfundets. Opdeling i videnskabsområder med hver sine værdisæt, teoridannelser og metoder har ført til dybe og komplekse forståelser, der langt hen ad vejen har været rettesnor for den hundredårige udvikling af modernismen. Sociologi og psykologi har haft hver sine mål og metoder, og vi står i dag med omfattende vidensbunker om menneskets psykiske funktioner på den ene side og om samfundsstrukturer og deres statistiske indflydelse på menneskene på den anden side. Selv om filosoffer og sociologer⁴ har søgt at bygge bro, er der ikke udviklet teorier og metoder, som bygger på det globale fremtidssamfunds præmisser, og som rummer både psykologi og sociologi (og for dens sags skyld biologi, historie, antropologi m.fl.). Såfremt vi begrænser psykologien til at omhandle det enkelte individ og dets nære relationer til omgivelserne, er der en risiko for, at mennesket primært ses som noget unikt og uforanderligt, og det vil være vanskeligt at begribe, at mennesket først og fremmest skabes gennem den kultur og de samfundsmæssige strukturer, der er dets livsbetingelser.

Det bliver måske videnskabens største opgave at udvikle sammenhængende teorier og viden, der integreres på tværs af hidtidige opdelinger, ellers er der risiko for at forskningen ikke er med til at skabe de overordnede forståelser, som medvirker til at give befolkningen perspektiver, som modvirker populisme og manipulation i en foranderlig verden.

Det er som nævnt ganske svært at udvikle teori og viden med fortiden som bagage. En måde at gøre det på kunne være at udvælge psykologisk teori og viden, som rummer et kulturelt perspektiv, og udvælge sociologisk teori og viden som rummer samme perspektiv. Derved kunne kultur blive intimt bindeled mellem individ og samfund.

En almen udviklingsteori der både gælder for det enkelte individs forandring og for samfundsforandring ville måske kunne bidrage til give mennesker *reelle* valg ved at fjerne den psykologiske blindhed, som dannes ved uoverskuelighed og ensidige påvirkninger.

Eller sagt på en anden måde: Vi må satse på teorier, der kan forklare menneskelige reaktioner på et samfundsforandringspres, og som kan anvise veje til forståelse og rummelighed over for dette, det vil sige ikke blot reagere defensivt og underkastende over for forandringer, men benytte dem som løftestang for erkendelse og nye handlemuligheder. En sådan teori, der tager

---

4 Som fremtrædende repræsentanter skal nævnes filosofen Michael Foucault og sociologen Anthony Giddens (1991- og 1996), der har givet store bidrag til en psykologisk forståelse af mennesket i det postmoderne samfund og dets forhold til den samfundsmæssige magtudøvelse.

udgangspunkt i menneskers forholden sig til samfundsmæssige dilemmaer, vil senere i artiklen blive omtalt som mulighed for psykologisk forståelse og intervention.

Folkekarakteren under kulturskift

Som nævnt i indledningen synes samfundsforandring historisk set at være en stadig igangværende proces, som ikke kan forstås ud fra enkeltbegivenheder, men som enkeltbegivenheder snarere er en følge af. Toget kører videre, og set fra luften bevæger det sig langsomt. Hvis man er med på toget, kan man overskue landskabet, der passerer. Men hvis man står tilbage på stationen, kan man se toget bevæge sig forbi i stærk fart.

Det, man kunne kalde folkekarakteren⁵, ændrer sig gennem tiderne. Den er på den ene side forankret i fælles accepterede samfundsmæssige værdier og på den anden side i det enkelte menneskes personlighed.

I første halvdel af forrige århundrede var folkekarakteren præget af den vestlige industrialisering. Den enkelte lærte at indordne sig under sin plads i arbejdshierarkiet, i skolen, i hjemmet, i det klassedelte samfund. Der udviklede sig en lydighedskultur, hvor pligt kom før lyst⁶. Den var velbegrundet i mekanisering og samlebandsarbejde. Mennesket var at opfatte som en maskindiel – med store menneskelige omkostninger.

Demokratisering af arbejdspladsen var et middel til at øge udbyttet af medarbejderens ressourcer. Den bedre samfundsøkonomi efter anden verdenskrig gav yderligere et skub i retning af øget social velfærd. Yde efter evne – nyde efter behov. Her startede den samspils- og harmonitænkning, der har været siden, og som måske er en kilde til den blinde tillid til systemet, som i dag medvirker til politisk inaktivitet i befolkningen. Den er knap så farlig i et stabilt samfund, hvor præmisserne er nogenlunde kendte. Men når presset på det enkelte menneske øges, og livsbetingelser ændres hyppigt, er det vigtigt selv at kunne tage stilling. Og det var, hvad der skete i stadig stigende tempo efter anden verdenskrig. Presset for omstilling af arbejdsmarkedet øgedes mærkbart. Nye teknologier og afsætningsmuligheder, samt øget velstand i samfundet som helhed, gav grundlag for omfortolkning af værdibegreber af radikal art.

Et markant vendepunkt skete i årene efter 1968, hvor de nye trends for alvor slog igennem i befolkningen. 'Make love, not war' var et tidstypisk slogan: Det var samarbejde frem for konkurrence, tillid frem for skepsis, følelse frem for logik, åbenhed frem for lukkethed, bevægelse frem for stabilitet. Ideerne bredte sig efterhånden ud til hele befolkningen fra studerende

5 Folkekarakter som idealtipe er her brugt i en dagligdags betydning om de – ofte moralske – holdninger som er fremherskende i en nationalkultur til en given tid og som præger socialiseringen af næste generation.

6 Jesper Juul (2003) har i Relationskompetence fra lydighed til ansvarlighed nuanceret beskrevet holdningerne. også beskrevet i Berthelsen (2001) Kulturens nye ansigter.

til arbejdere, fra unge til ældre, fra by til land. Ingen gik ram forbi. Alle blev fanget i værdiskiftets dilemma: Man måtte enten forlade det, man kunne og troede på, eller sakke bagud. Den tvivl, som dilemmaet provokerede, skabte en grundlæggende usikkerhed i befolkningen, som har varet lige til i dag. Retningslinjer for tanke, følelse og handling blev sat ud af drift: Opdeling i sandt og falsk, rigtigt og forkert, mål og middel blev vendt på hovedet. Det var ikke mere pligt, stabilitet, sikkerhed, men frihed, nydelse, oplevelser og forandring, der blev fremstillet som livsværdier. Folkesjælen var blevet rystet. Uanset om man hørte til de unge, som kastede sig hovedkulds i favnen på de nye tilsyneladende ubegrænsede muligheder, eller hørte til de borgerlige, der skeptisk trak sig tilbage, havde man mistet det næsten entydige værdisæt, som havde hersket, og som man følte sig fortrolig med. Folkesjælen havde mistet sin uskyld. Det gjorde mennesket mere påvirkelig, men også mere sårbart. Tvivlen synes på den ene side at åbne for nye muligheder, men på den anden side også for at bevæge sig den forkerte vej, blive forført. Det uoverskuelige kan medføre, at man kun søger at orientere sig i de nærmeste omgivelser og dermed bliver blind på de overordnede perspektiver⁷.

En spændende tanke er det, at den nationale folkekarakter, som er opbygget gennem de sidste århundreder, og som har rødder tilbage til allertidligste tiders overlevelse i den barske nordiske natur, synes 'pist væk'. Den gamle folkekarakter, som bygger på 'sund skepsis', nøjsomhed, sparsommelighed og beskedenhed, er erstattet af en 'megaloman' tro på uanede muligheder og blind tillid til fremtiden. Hvor man tidligere havde bopladsen, familien, socialklassen og velfærdssamfundet som sikkerhedsnet, har man nu kun sig selv at stole på⁸. Det sociale sikkerhedsnet er erstattet af blind tillid til, at de overordnede systemer – Vorherre – nok skal hjælpe en, hvis det helt usandsynlige (at man ikke finder lykken) skulle ske.

2. Den aktuelle situation

Videnskaben under samfundsmæssig forandring

Videnskab udvikles også på samfundsudviklingens præmisser. Det blev gennem sidste del af forrige århundrede mere klart, at modernismens naturvidenskabelige, positivistiske forskning havde svært ved at beskrive de igangværende ændringer, som på mange måder havde en mere dynamisk, humanistisk karakter. Stabilitet, præcision, kontrol og kausalitet var nøglebegreber i den vestlige verdens forskningstradition. Der er opstået et

7 Denne påstand støttes af teorien om menneskers forhold til dilemmaer, som er empirisk underbygget i Berthelsen (2001a).

8 Jf. Thomas Ziehes (1989) kulturel frisættelse og Giddens (1996) ontologisk sikkerhed.

tomrum, ikke fordi begreberne var uegnede til beskrivelse af mange af samfundets aktiviteter, men fordi man manglede redskaber til at beskrive den ny verden, hvor vægten i højere grad var lagt på omskiftelighed, bevægelighed og relationer, som opstår i samspil: mellem menneske og maskine, mellem statsmagt og befolkning, mellem borgere og økonomiske interesser, mellem medier og politikere etc.

For at 'kunne navigere i kaos' måtte man have nogle pejlemærker, som var konstruerede – menneskeskabte. Troen på de faste værdier blev således udskiftet med fortællinger, der kunne konstrueres og benyttes efter behov. Den nye videnskab var klart hurtigere og ofte langt bedre egnet til at beskrive essensen af en begivenhed eller tendens i samfundet. Konstruktivismen kan således være udtryk for en overlevelsesmåde i en opløsningstid. Omkostningerne er, at sandheds- og validitetsbegreber forsvinder. Socialkonstruktivismen⁹ – hvor samfundet ses dannet gennem de sociale relationer mellem mennesker – rummer en smukt demokratisk ideologi, men tager ikke højde for, at usynlige, koncentrerede økonomiske interesser kan have en afgørende indflydelse på de konstruktioner, som præger et samfund – og hermed folkekarakteren.

Videnskaben befinder sig – som befolkningen – i et dilemma mellem at bygge på teorier og empiri med begrænset forudsigelsesværdi eller på ad hoc-teorier uden forankring i materien. Dilemmaet afspejles hos universitetsstuderende. De synes at have mistet troen på 'de store teorier' og benytter i stedet forhåndenværende data og ad hoc-teorier¹⁰.

De unge som strømpil

Lad os vende tilbage til spørgsmålet om folkekarakterens forandring og udforske retningen med den nye generations retningsorientering som strømpil.

Den ældre generation kan reagere med forvirring, undren og modstand på de forandringer, de møder i samfundet, men har trods alt et referencesystem, som er indarbejdet fra barnsben.

Den yngre generation har klart fornemmet de radikale forandringer og fra starten orienteret sig mod nutiden med færrest mulige bindinger til fortiden. De må godt nok tilegne sig et dobbeltsæt kompetencer. De fortidige værdier og adfærdsformer er nødvendige at kende som redskaber (fx for at kunne klare skolen), men de bliver mere udvendige. De unge satser på udvikling af en selvansvarlighedspersonlighed lige fra barnsben. Småbarnet får stor rummelighed med få grænser, sat af forældrene. De bliver ikke i så høj grad som tidligere opdraget, men må selv udvikle egne kompetencer ved at undersøge de ofte uldne grænser. Det medfører særdeles selvhjulpne børn

---

9 Der skelnes i denne sammenhæng ikke mellem socialkonstruktivisme og socialkonstruktionisme.

10 Nærmere beskrivelse i Berthelsen (2003) Næret til et vadested.

med større tolerance over for det ukendte og en næsten blind tillid i forhold til overordnede systemer¹¹.

Man må forestille sig, at den mere påvirkningsåbne personlighed bliver mere afhængig af omgivelsernes meninger og mere sårbar over for modsætninger og omverdenskrav. Den forankring, som bedsteforældrenes traditionsstyrede personlighed har haft i faste samfundsværdier, og som 68'erne har haft gennem udviklingen af individuel kerneidentitet¹², opleves nu som en hindring for den personlige udvikling i en stadig omskiftelig verden. I stedet udvikles en situationsidentitet (kamæleon-metaforen er ofte brugt) til at klare dagen og vejen. Det gør det vanskeligere at forholde sig overordnet til samfundsmæssige spørgsmål, når identiteten – og værdisæt – ikke er så forankrede som tidligere. Unge finder det således meningsløst at tilslutte sig et bestemt politisk parti, fordi deres meninger skifter efter den aktuelle situation, og fordi de flikker indstillingerne sammen af elementer (paroler) fra vidt forskellige politiske partier¹³. Det kræver et stort arbejde for de unge at finde sig til rette i det politiske landskab, og mange bliver lettere til fals for øjeblikkelige stemninger og populisme.

Den nye generation har mange personlige opgaver, hvis de skal klare sig i et samfund i forandring, hvor tilbuddene er mange og konsekvenserne svære at gennemskue. Det efterhånden noget fortærskede billede af den nye generation antyder de mange personlige krav i det senmoderne: De må være aktører i eget liv, iscenesætte sig selv på forskellige arenaer, zappe og søge at bevæge sig rundt i netværk for at promovere sig selv. De må kunne etablere og afbryde kontakt og hele tiden indgå i nye relationer med nye opgaver. De er hele tiden i gang – uden rigtigt at vide, hvad de er ude efter. Det er mere end krævende. Få kan leve op til forestillingerne om at skulle være stadigt handlende. Der er en tendens til, at flere går over i en tilskuerrolle og lader sig flyde med strømmen frem for aktivt at søge indflydelse på situationen¹⁴. Mange bliver stressede i dagens samfund og føler, at de ikke kan styre deres egen arbejdsindsats i den selvmotiverende arbejdssituation. Herved bliver de endnu mere omverdensafhængige og pressede til at tage uoverlagte beslutninger.

Det postmoderne samfund har spændende tilbud og udfordringer til børn og voksne. Økonomien er god og mulighederne mange og tiltrækkende. Det lægger op til kortsigtet lyst-styring og forbrugerisme med gode muligheder for at udvikle en personlig livsstil (påklædning, bolig, underholdning, uddannelse). Den nye generation har aldrig tidligere været så tilfreds¹⁵. De har en høj grad af indflydelse på deres nære situation og gode muligheder for at realisere deres behov.

11 Giddens har diskuteret dette i forbindelse med 'ontologisk sikkerhed'.

12 Svarer til Riesmanns begreb 'Gyroskopmennesket' beskrevet i Berthelsen (2001).

13 Kresten Schultz Jørgensen (2005).

14 Sven Mørch har beskrevet tilskuerfænomenet blandt unge.

15 Danmark toppet i internationale undersøgelser af oplevet trivsel.

Det er svært at kritisere den nye generation for, at de trives, realiserer sig selv og sætter det nære, lyst, oplevelser og engagement i højsædet. Det er vel nogle af de højeste mål, man kan sætte for befolkningen i et demokrati. (De dårligst stillede i samfundet har i øvrigt også fået det mærkbart bedre).

'Selvinteressen' kan siges at være demokratiets centrale – og problematiske – grundlag. Men hvorfor kan man så alligevel frygte, at befolkningen ikke er rustet til at leve op til at sikre fremtidens demokratiske samfund? Bekymringen kan dreje sig om, at en større umiddelbar behovstilfredsstillelse og selvcentrering går ud over deltagelse i samfundets overordnede beslutninger og ansvarligheden over for samfundets svageste.

Selvoptagethed og mulighed for demokratisk engagement

Man kan med rette beskyldte en stor del af befolkningen for at være selvoptaget og mene, at socialiteten blot omfatter dem, man har personlig kontakt med. I politiske spørgsmål ser man mere på personligt udbytte og omkostninger end på, hvad der tjener samfundet som helhed (borgere har altid stået i dette dilemma, men det er blevet mere legalt at fravælge det overordnede perspektiv – fx ikke helt så dårlig samvittighed ved småbedragerier, skatte-tænkning, sort arbejde). Enhver er blevet sig selv nærmere! Måske har mennesker altid haft disse tendenser, måske er problemet blot, at den enkelte har fået større personlige muligheder, og det er det, der udtrykkes gennem bekymring for, at 'sammenhængskraften i samfundet' er blevet svækket?

Et andet forhold, som kan vanskeliggøre befolkningens samfundsmæssige engagement, er vurderingsgrundlaget. Den legaliserede konstruktivistiske fattemåde lægger op til, at man vælger mellem fiktioner, som er konstruerede billeder af den oplevede virkelighed. Man bliver således i højere grad overladt til selv at vælge mellem 'billeder', man møder, (fx gennem medierne) frem for mellem facts, empiriske undersøgelser, underbyggede teorier og andre relativt stabile oplysninger.

Som modvægt har den nye generation udviklet en forholdemåde, som bygger på refleksion. For ikke at blive styret af umiddelbare attraktioner er man blevet i stand til at forholde sig til omverdenen gennem en vis distance, som giver mulighed for overvejelser på et overordnet plan. Man standser, trækker sig ud af situationen, søger overblik, vælger mellem muligheder, beslutter og går ind i situationen igen. Hvis refleksion anvendes på samfundspolitiske forhold, vil den nye generation således have en force i forhold til tidligere¹⁶.

Alt i alt tegnes et billede af en befolkning, som er godt rustet til at indgå i fremtidssamfundets funktioner, men som har svært ved at skaffe sig et overordnet overblik og beslutningsgrundlag.

---

16 For Giddens (1996) er refleksiviteten centralt perspektiv i det postmoderne menneskes handlinger.

Det postmoderne samfunds styring

I de foregående afsnit er befolkningens muligheder for at indgå som deltager i den samfundsmæssige beslutningsproces søgt belyst. Her skal gives et forenklet og eksemplificeret udtryk for tre væsentlige magtstrukturer, som borgene skal forholde sig til for at kunne deltage i demokratiske valg.

1. Den økonomiske magt
2. Den politiske magt
3. Definitionsmagten.

1. *Den økonomiske magt* er gennem globaliseringsprocessens nedbrydelse af økonomiske barrierer blevet mere koncentreret. Store koncerner og karteller har store ressourcer til gennem lobbyisme og økonomisk pres at få indflydelse på den politiske dagsorden. Samtidig er den økonomiske magt blevet folkeliggjort og sværere at identificere. Enhver har mulighed for at spekulere økonomisk – og mange ‘småsparere’ er blevet ‘kapitalister’.

Et tredje vigtigt forhold er, at den økonomiske magt er blevet usynlig. Kapitalfonde og investeringsselskaber gør det vanskeligt at identificere ansvarligheden. Der er ikke som med de gammeldags kapitalister nogen at stille til regnskab, og anonyme ejere har ingen interesse i virksomhedsetik. Der kan i mange sammenhænge blive tale om økonomisk udnyttelse uden grænser. Det kan på kort sigt føre til en mere effektiv udnyttelse af ressourcer, men på længere sigt til en udbytning og hensynsløs forarmelse af befolkninger. Den udbytning, der i dag rammer tredjeverdensbefolkninger, kan i det globaliserede samfund ramme alle.

Befolkningen må i stigende grad bygge stillingtagen på definitionsmagtens – andres vurdering og formidling.

2. Regeringen er udtryk for *den politiske magt*. Den har som hovedopgave at samordne forskellige interesser i samfundet og præge samfundsudviklingen. Højreorienterede regeringer søger traditionelt at øge friheden for den økonomiske magt ud fra konkurrenceideologi. I forhold til befolkningen afstikkes rammer, der giver den enkelte frihed, der fremmer den økonomiske magts udvikling (fx forbrugsgoder), og som hindrer den enkelte borger i at træde uden for rammerne (mere lov og orden, flere lovstramninger, flere regler, mere bureaukrati). Befolkningen stilles over for stadig flere og mere komplekse sagsforhold. Den politiske magts udtrykte intentioner synes derfor mere afgørende end de faktiske resultater.

3. Magt til at bestemme samfundsværdier kan kaldes *definitionsagt*. Medier og videnskab er to væsentlige definitionsmagter. Mediernes basis er ytringsfriheden, uden at de derfor har pligt til at formidle nuancerede billeder af virkeligheden. Økonomiske interesser (fx annonceindtægter) gør dem til en vis grad afhængige af at formidle budskaber, der er samstemmende med den økonomiske magts interesser. Her i landet er hovedparten

af dagspressen højreorienteret, en mindre del midtsøgende og kun en enkelt lille intellektuel avis venstreorienteret. Det indebærer en stor skævdeling i den politiske nyhedsformidling i forhold til befolkningens sammensætning. I takt med de nye kulturelle værdier lægger pressen større vægt på formidling af enkeltbegivenheder og kommer herved til at sløre helhedsbilleder og fremme populisme.

Videnskab, samfundsforskning og formidling af facts er en anden side af definitionsmagten. Den giver en vis garanti for, at den politiske magts beslutningsgrundlag og befolkningens vurderingsgrundlag hviler på saglige, upartiske præmisser. Forskningen og dens formidling bør efter manges mening være uafhængig af politiske interesser og opstille alternativer byggede på forskellige præmisser, således at den økonomiske, den politiske og definitionsmagten kan fremholde forskellige scenarier som beslutningsgrundlag for befolkningen.

Når de tre magtformer har samstemmende interesser, har befolkningen ikke mulighed for valg mellem fremstillede alternativer. Overordnede perspektiver skjules, og de manglende alternativer kan føre til 'blindhed' i befolkningen. Samstemmende magtinteresser udtrykker ensidighed, og blandt de blinde er der mulighed for, at den enøjede (som kun ser den ene side af spektret) bliver konge.

At fjerne det demokratiske grundlag for befolkningens beslutninger fik man en smagsprøve på, da VK-regeringen overtog statsmagten i 2000. Som en af sine første gerninger søgte den at devaluere og fjerne den del af definitionsmagten, som var fri til at stille alternativer, ved nedsættende benævnelser ('smagsdommere'), samt ved at fjerne kritiske forskere fra udvalg og i stedet indsætte andre med regeringssympatier (jf. Lomborg-problematikken).

Et andet eksempel på meningsundertrykkelse kan være den omfortolkning af begrebet 'ytringsfrihed' som regering i samklang med højrepressen gennemførte ved sagen om 'muhammedtegningerne'. Ytringsfriheden, som er defineret som den svages ret til at ytre sig uden sanktioner fra statsmagten, blev drejet til, at landets magtfulde dagblad og regeringstøtte fik retten til at ydmyge en svag minoritet i samfundet.

Alt i alt tegnes et billede af et fremtidssamfund, hvor magtinteresserne er større, mere komplekse og mindre gennemskuelige. Sat i relation til den historiske teori, hvor vi nærmer os en periode med stramning (Jensen) og sociologisk teori (Foucault), hvor magten bliver uoverskuelig og sat i system i forhold til borgerne, er der god grund til at være på vagt.

Alle odds mod udvikling af demokrati

I det foregående nævnes en række forhold, som gør det vanskeligere end tidligere for den enkelte at gennemskue egne og samfundsmæssige interesser: Den samfundsmæssige kompleksitet er øget voldsomt. Valgmulighederne

for den enkelte er blevet uoverskuelige. De gamle værdier og sociale normer er devaluerede. De unge er stressede af at skulle navigere i kaos. Den sociale ansvarlighed er rettet mod de nære relationer. Medierne overdoserer med verdensbegivenheder, og det medfører følelse af magtesløshed. Enkeltbegivenheder fremstilles som almengyldige. Den økonomiske magt er øget og samtidig usynliggjort. Den politiske magt udtrykker sig populistisk. Den politiske magt begrænser retssikkerheden *af frygt for terror* ved øget overvågning af borgerne, øget personkontrol og beføjelser til hemmeligt politi. Den individuelle frihed svækkes, fx generelle rygeforbud, begrænsning af offentligt ansattes ytringsfrihed, flere samfundsmæssige pligter, begrænsning af etniske gruppers personlige frihed (ægteskaber) Skræksscenarier som Orwells overvågningssamfund er nu nærmere, end det har været siden McCarthyismen i 1960'erne.

Den realitetsforankrende videnskab sættes delvist ud af spillet, samtidig med at videnskaben selv bliver mere relativistisk.

Der er mange grunde til, at den manglende gennemskuelighed fører til større egocentrisme og opgiven over for stillingtagen til overordnede samfundsspørgsmål. Særlig betydningsfuldt er det naturligvis, når den unge generation, der skal være bærere af fremtidssamfundet, undlader at tage stilling og er uengagerede i samfundets økonomiske og politiske magtforhold og styring.

3. Demokrati i fremtiden

Kan de blinde få synet tilbage?

Et centralt spørgsmål er, om det er muligt at blive politisk bevidst om de samfundsmæssige forandringer, der er ved at ske i neoliberalistisk regi, mens den kulturelle og samfundsmæssige opløsning foregår.

De aktuelle provokationer fra statsmagten vil forhåbentlig føre til udvikling af nye samfundsrelaterede psykologiske teorier, der kan bidrage til større personligt politisk engagement. En teori om menneskelige reaktioner i dilemmasituationer kan efter min mening være *en af mange mulige tilgange* ikke blot til at forstå, hvordan mennesker reagerer samfundspolitisk og hvorfor, men også til at anviser veje, der gør det muligt at træffe nuancerede valg.

Ved at være vidne til eller blive udsat for grænseoverskridende praksis sættes man – personligt eller kollektivt – i en dilemmasituation¹⁷. Man kan konfrontere dilemmaet, eller man kan søge at undgå dilemmaet ved at fjerne

---

17 Dilemmaet er en personlig og umulig valgsituation, fordi de to sider af dilemmaet er indbyrdes forbundne. Men hvis man kan gennemleve dilemmasituationen, får man mulighed for at rumme modsætningerne og mulighed for at skifte mellem de to perspektiver (Berthelsen 2001 og 2003).

sig fra situationen eller lukke øjnene, eller man kan reagere med 'splitting', og gennem fordomme søge at løfte sig på andres bekostning. Dilemmaet på en gang tiltrækker og frastøder og skaber ambivalens. Det er nok den situation de fleste befinder sig i: De synes på den ene side, der træffes mange urimelige politiske beslutninger, men har på den anden side ikke selv andre løsninger – og i øvrigt går det jo godt. Det kan medføre en fornemmelse af afmægtig blindhed med mulighed for politisk forførelse.

Ved at beskæftige sig med dilemmaet og tage blindheden som udfordring bliver det muligt at udvikle alternativer til den 'demagogiske' enøjethed. Ved at løfte sig til et mere abstrakt refleksionsniveau kan de valgmuligheder opstå, der er et nødvendigt grundlag for beslutninger i et demokrati

Kollektive dilemmaer

Det må være en væsentlig opgave for psykologien at bidrage til at være afdækkende ved at udvikle teorier, der gør borgeren bedre i stand til at rumme de modsætninger og den kompleksitet, som et samfundsmæssigt engagement kræver. Det rummer spørgsmål som: Kan man blive bedre til at træffe saglige valg som deltager i en demokratisk stat? Kan man blive bedre til at undgå skjult undertrykkelse? – og selvundertrykkelse? Vil det også i fremtiden være muligt at være et frit og samfundsmæssigt ansvarligt menneske?

I et demokratisk samfund er det enkelte menneskes frie valg et eksistentialistisk mål. Muligheden for at træffe et valg ud fra flere muligheder er afgørende. Betingelsen er, at man kan fatte, at man har flere muligheder og tør dvæle i situationen, før man træffer sit valg – Det vil sige vove at være i dilemma.

Når man ser nærmere på enkeltpersoners håndtering af deres dilemmasituationer, synes der at være typiske forløb: *Usikkerhed, tvivl, forsvar, afmagt*. Hvis man ikke kører fast i dilemmaet, kan der ske et *gennembrud, ny erkendelse, åbenhed og kreativitet*, der kan føre til en *rummelighed over for dilemmaet* og være baggrunden for at træffe *velovervejede valg*, der også rummer respekt for det ikke valgte.

Samfundsmæssige dilemmaer kan ramme mange samtidig og virke som kollektive dilemmaer.¹⁸ De aktiveres ofte meget mærkbart, når en begivenhed eller et samfundsmæssigt problem er fælles for flere mennesker.

I samfundet rammer kollektive dilemmaer forskellige grupper til forskellig tid med forskelligt resultat. Men forløb og dynamik er alligevel det samme.

I det mylder af samfundsmæssige dilemmaer, som er det postmoderne menneskes dagligdag, skal for tydeliggørelsens skyld fremdrages et eksempel på dilemmaer, som eksisterer samtidigt for hele befolkningen, og som

18 Sådanne forløb med træningsgrupper i undervisningssituationer er systematisk undersøgt og beskrevet i 'Dilemmaet som lærer' (Berthelsen 2001).

får udtryk som katalyserende symboler¹⁹, dvs. problematikker, der aktualiserer en latent samfundskonflikt. Det drejer sig ofte om større eller mindre begivenheder, som af magthavere (økonomisk, politisk, definitionsmagt) bliver brugt til at aktivere en stillingtagen mod en usynlig part og dermed fremme en positiv holdning i forhold til magthaveren.

4. Et eksempel

I 1990'ernes harmoni og optimisme øgedes selvtilfredsheden og tilliden til den samfundsmæssige styring og den politiske magtudøvelse. Det var vanskeligt for den enkelte borger at fatte globaliseringens store indflydelse og det kulturskift, der var i gang. En del af den gamle arbejderbefolkning følte sig snydt og reagerede med fremmedangst og heraf følgende partiskift fra socialdemokraterne til Dansk Folkeparti. Men flertallet havde det rigtig godt og var tilfredse med deres eget liv og det nære.

Med terrorangrebet 11. september 2001 blev harmonien brudt. Chokket bredte sig hurtigt fra USA til hele den vestlige verden, og følgende fortælling kan være én mulig forklaring på reaktionerne:

Den enkelte kom i dilemma – et kollektivt dilemma. Det uforståelige var så voldsomt, at det ikke var til at leve med. Man måtte søge en forklaring, men uanset hvad den gik ud på, var den ubrugelig. Der var ingen løsning. Den angstprovokerende situation syntes at kunne føre til flere. En umiddelbar automatreaktion var 'splitting'²⁰: Vi er de uskyldige, 'de' er de skyldige. Vi er de gode, 'de' er de onde. Så længe angsten optræder, udvikler sort-hvid-tænkningen sig til at omfatte flere og flere, fra en håndfuld terrorister til den hele den muslimske verden. Men splitting er en energikrævende forsvarsmekanisme, der hele tiden må have ny næring (magthavere, der spekulerer i splitting, kan således have en interesse i stadig at tilføje nye begivenheder – krige, voldsepisoder). Del og hersk-politik accepteres, og magtpersoner får øgede kompetencer. Splitting medfører blindhed i situationer, hvor der netop er brug for overblik og saglighed.

Men (medmindre man selv bliver fanatisk) fortsætter tvivlen med at nage. Tvivlen holder os fast i dilemmaet: konflikt/dialog afvisning/forståelse. Lige meget hvad vi beslutter os for, er der ingen garanti for, at det er det rigtige. Det medfører, at vi bliver ved med at beskæftige os med dilemmaet og den samfundsmæssige situation, vi er i.

Hvis man søger at forholde sig til sin tvivl – og demokrati bygger på tvivl – kan man komme til at føle sig afmægtig, men hvis man ikke giver op, kan der ske en åbning, hvor nye perspektiver dukker op. Det giver mulighed for

---

19 Udtrykket er hentet fra Jung (1964).

20 Melanie Klein anser splitting for den mest primitive (og magtfulde) måde at forholde sig til omverdenen på.

at kunne se sagen fra flere sider, for bedre at kunne forstå andre involverede og for at få nye perspektiver på sin egen situation. Man får populært sagt løftet sig på en måde, som giver mulighed for refleksion og forholden på et principielt plan?

5. Dilemmaet som demokratisk erkendelse

Vi er vant til at opfatte dilemmaet som noget, man skal undgå. Modernismens grundholdning var at finde den rette vej og undgå tvivl. Kognitiv dissonans skulle undgås, angstreduktion var målet. Det, der var menneskeligt, skulle begrænses, og det logiske, følelsesreducerende fremmes. Man søgte at bortargumentere tvetydigheden, og enøjetheden blomstrede. Men man havde et standpunkt, som var forankret i socialklasse og livsomstændigheder. Det gav et demokrati baseret på menneskenes vilkår med respekt for, at andre havde andre vilkår.

I en omskiftelig verden har vi muligheder ikke blot for at leve med dilemmaer, men også for at blive klogere af dem. Angst er en del af menneskers livsvilkår. Vi må lære at leve med, at kunne håndtere og at benytte kraften, som ligger bag. Vi må vedkende os, 'at djævelen altid er med og skal tages med på råd'. Vi må vedkende os, at vi er i dilemma og slække på paraderne. Nemme løsninger, som kun giver en stakket frist, må fravælges. Dilemmaer er til stede og styrer os – uanset hvordan vi stiller os til dem. Kun ved at acceptere dem får vi mulighed for at forholde os til dem.

6. Psykologers nye mission

Psykologer har været gode til at frembringe teori og viden, som er anvendelig for andre på mange måder: Til personlig selvforståelse, til behandling af dysfunktion på det personlige såvel som samfundsmæssige plan, som støtte til ressourcetsvage grupper, som anvendelse ved omstillingsprocesser i arbejdslivet, som faktuel viden som grundlag for beslutningstagere og som viden, der er blevet formidlet gennem uddannelsessystemet og medierne.

Psykologien har som helhed bidraget til en mere humanistisk samfundsforståelse og givet væsentlig bidrag til definitionsmagten i forrige århundrede. Den psykologiske viden er blevet brugt af andre, mens psykologer i de sidste tyve år sjældent direkte har taget stilling til og været involveret i samfundspolitik og sikring af demokratiets fortsatte eksistens.

Måske kan psykologer medvirke til at afsløre enøjethed og give befolkningen værktøjer og forståelse til at gennemskue ensidighed og politisk propaganda? Måske kan psykologer være med til at åbne dialoger, så de ikke bliver kvalt eller fordrejet?

Den aktuelle brydningstid vil forhåbentlig blive produktiv med hensyn til udvikling af samfundsrelaterede teorier og metoder.

‘Dilemmaets psykologi’ kan blive en af de nøgler, der kan føre til forståelse af mekanismer, som forhindrer valg mellem alternativer, og til at psykologer kan facilitere såvel personlig som kollektiv udvikling af forholdemåder ved komplekse valg. Her skal et par mulige indgange skitseres:

Psykologer kan medvirke til at opstille alternativer, stille op med sin undren og åbenhed. Psykologer kan søge at holde dilemmaerne i live frem for at fjerne dem ved ensidige valg. Det er vigtigt at forstå, at man ikke kan argumentere dilemmaer væk, men at man kan lære at forholde sig til og anvende dem på andre måder.

Ud fra en ide om, at mennesker må kunne udholde at befinde sig i politiske dilemmaer for at kunne træffe kvalificerede valg, kan psykologers mission blive at bidrage til at give mennesker styrke til at forblive i processen på de tidspunkter i forløbet, hvor presset for at smutte er størst.

Man kan opnå erkendelse og løfte sit perspektiv ved at gennemleve dilemmaer. Psykologer kan bidrage ved at formidle sådanne dialektiske erkendelser og bidrage til at give overordnede perspektiver videre.

En anden vigtig erfaring er, at man bliver bedre af at udholde ustrukturerede situationer ved at gennemleve dem. Psykologer kan bidrage til, at mennesker udvikler ‘rummelighedskompetencer’.

Psykologer er eksperter på dilemmaer. De er vant til at bevæge sig i konfliktfelter og har et særligt ansvar for at udbrede deres viden og kunnen, så befolkningen bedre kommer til at forstå den følelsesmæssige betydning og de muligheder samfundsmæssige dilemmaer rummer.

Psykologer kan få en væsentlig demokratisk funktion ved at medvirke til ikke at tildække, men afsløre politiske dilemmaer og deres konsekvenser for den enkelte. Hvis psykologer vil forstå, at der er en væsentlig sammenhæng mellem politiske strukturer og deres klienters situation, kan det måske medvirke til at genskabe et samfundsmæssigt engagement, som har ligget i dvale de sidste tyve år.

REFERENCER

- BERTHELSEN, J. (2001): *Dilemmaet som lærer – om undervisning med læring gennem dilemmaer*. København: Samfundslitteratur.
- BERTHELSEN, J. (2001): Kulturens nye ansigter. *Psyke & Logos* nr. 1: Transkulturel psykologi.
- BERTHELSEN, J. (2002): Nået til et vadested. *Psykolognyt*.
- BERTHELSEN, J. (2003): Dilemmaets åbenbaringer og det onde. *Psyke & Logos*, nr. 1: Det onde. Kbh.
- BOURDIEU, P. (1997): *Af praktiske Grunde: Omkring teorien om menneskelig handling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- ETZIONI, A. (2004): *From Empire to Community*. US: Palgrave.
- GIDDENS, A. (1996): *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels Forlag.

- JENSEN, H. (2003): *Den sønderrevne baldakin. Første verdenskrig som optakt til ofrets århundrede*. København: Gyldendal.
- JENSEN, H. (2006): Historisk perspektiv på Muhammedkrisen. DR2.
- JUNG, C.G. (1964): *Man and his Symbols*. London: Palgrave.
- JUUL, J. & JENSEN, H. (2003): *Pædagogisk Relationskompetence*. Århus: Apostrof.
- JØRGENSEN, K.S. (2005): *Kommunikationsteori og -strategi*. Vol. 1: Strategisk kommunikation i mediesamfundet. København: Samfundslitteratur.
- ROSE, N. (1998): *Inventing our selves*. Cambridge University Press.
- ZIEHE, T. (1989): *Ambivalenser og mangfoldighed*. København: Politisk Revy.